

Soφie

Soφie 12^e jaargang nr. 4 – september 2022

Dank God voor techniek

De katholieke inspiratie van de Europese eenwordingsgedachte

Interview met jubilerend hoogleraar Jan Hoogland

Een christelijke kijk op de mens: De *homo dignus* als tri-oculair voor de economische wetenschap

Mensbeeld en economie Ard Jan Biemond

Wat is de mens, vraagt de dichter van Psalm 8, daarmee een van de meest wezenlijke filosofische en ook theologische kwesties aan de orde stellend. Hij geeft zelf direct een antwoord: U hebt hem weinig minder gemaakt dan de engelen en hem met eer en glorie gekroond. U doet hem heersen over de werken van Uw handen, U hebt alles onder zijn voeten gelegd. Uit dit antwoord blijkt verwondering over de waardigheid die God aan de mens heeft verleend. In dit artikel geeft Ard Jan Biemond een korte schets van hoe er in de christelijke en filosofische traditie over het menszijn en de menselijke waardigheid is gedacht. In de toepassing daarvan gaat hij in op de betekenis van dit christelijke mensbeeld voor de economie als sociale wetenschap.

Het woord ‘waardigheid’ heeft een opmerkelijke geschiedenis. Oorspronkelijk werd het gebruikt om mensen aan te duiden die hoger werden gewaardeerd dan hun medemensen, zoals dat nog altijd gebeurt in ‘hoogwaardigheidsbekleder’. Tijdens de Renaissance echter was het Giovanni Pico della Mirandola, auteur van de in heel Europa verspreide *Rede over de menselijke waardigheid*,¹ die dit woord in een nieuwe betekenis gebruikte. Hij duidde er de bijzondere waarde van de mens ten opzichte van de rest van de schepping mee aan. Daarmee werd ‘menselijke waardigheid’ of *dignitas* de term die in gebruik is geraakt om aan te geven dat de mens een bijzonder wezen is, verheven boven de dieren en andere schepselen, en ook dienovereenkomstig behandeld moet worden. De mens die in deze visie verschijnt, noem ik naar goed gebruik de *homo dignus*: de waardige mens.

Opvattingen over menselijke waardigheid

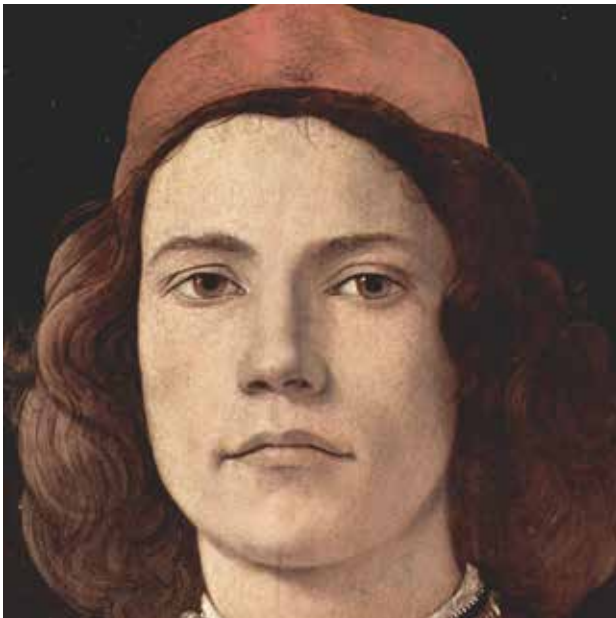
Deze manier van kijken gaat terug tot ver voor de Renaissance. Als in Genesis 1 de schepping van de mens wordt verhaald, wordt daar bijzondere nadruk gelegd op het feit dat de mens naar Gods beeld geschapen is, en dat elk mens (en dat is opmerkelijk, werkelijk ieder mens) dus een zekere intrinsieke waardigheid en zelfs heiligheid ontvangen heeft. Belangrijk is ook dat deze waardigheid gepaard gaat met de opdracht om deze waar te maken in het bouwen en bewaren van de aarde. Het is een gave en behelst een opgave. Deze overtuiging over de menselijke aard echoot door in de Bijbel, onder andere in Genesis 8, de bovengenoemde achtste psalm, de profeet Maleachi en de brief aan de Hebreëën.

De overtuiging dat de mens een bijzondere waardigheid bezit, is niet voorbehouden aan de christelijke traditie en haar seculiere erfgenamen. Al bij Cicero vinden we in de *De natura deorum* een lofrede op de bijzondere vermogens en aard van de mens. Maar bij de klassieke filosofen vinden wij geen erkenning van een algemene menselijke waardigheid. Bij hen staat de gedachte centraal dat de menselijke waardigheid gerealiseerd moet worden in deugdzaam handelen; pas hierdoor en hierna wordt de mens werkelijk waardig en respectabel. Daarmee beperken de klassieke filosofen de concrete implicaties van deze menselijke waardigheid tot een select gezelschap, waarin voor bijvoorbeeld slaven en vrouwen geen plaats is.

Hoog op de ladder

Het is voor het eerst in de christelijke traditie dat de mens werkelijk als een *homo dignus* wordt gezien. Kerkvaders als Lactantius, Augustinus en Nemesius van Emesa verbinden Bijbelse en filosofische bronnen om de bijzondere waarde van de mens te benadrukken, en vormen zo een christelijk mens- en wereldbeeld. Dit wereldbeeld beschouwt de wereld als geordend volgens een natuurlijke orde, de *scala naturae* (ladder der natuur). De mens neemt daarop een door God gegeven hoge positie in, geplaatst boven de dieren, de planten en de levenloze stof, maar tegelijk ook lager dan de engelen en God.²

De denkers van de Renaissance hebben een bijzondere preoccupatie voor deze hoge positie van de mens, die door Mirandola dus *dignitas* wordt genoemd. Er verschijnt dan een grote hoeveelheid van werken en werkjes waarin de lof op de mens bezongen wordt, zoals in het Latijn door Bartho-

Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494)

lomeo Facio en Giannozzo Manetti, en in het Frans door Pierre Boaystuaau. Wat al deze werken gemeen hebben, is hun hoge waardering van de mens en de bloemrijke lofzangen waarin ze deze uiten. Voor deze denkers van de Renaissance is de menselijke waardigheid voornamelijk te vinden in de morele vrijheid van de mens.

Dat de mens een vrij wezen is dat tussen goed en kwaad kan kiezen, verheft hem ver boven de andere schepselen. De menselijke waardigheid is, naast dat deze intrinsiek is, voor de kerkvaders evenzeer gebaseerd op de menselijke moraliteit. Eveneens is het gegeven dat de mens een redelijke geest bezit, die hem in staat stelt boven de lichamelijke driften uit te stijgen en allerlei bijzondere dingen tot stand te brengen, een belangrijke grond voor de menselijke waardigheid. Daarbij komt dan nog de bovengenoemde door God gegeven hoge positie van de mens in de natuurlijke orde als een belangrijk steunpunt van zijn waardigheid. Samengevat zijn de natuurlijke orde, de moraliteit en de rationaliteit de drie klassieke (christelijke) fundamenten van de menselijke waardigheid. Door de blik te richten op deze drie facetten, wordt duidelijk dat de mens een *homo dignus* is. Je kijkt dan bij wijze van spreken met een tri-oculair, een bril met drie glazen, die een drievoudig inzicht biedt.

Waardigheid in de moderniteit

Dit mensbeeld wordt ruw verstoord door de moderne natuurwetenschap, die het oude wereldbeeld van een netjes geordende schepping naar de prullenbak verwijst. In plaats daarvan presenteert zij het heelal als een levenloos mechaniek, geregeerd door blinde natuurwetten, misschien ooit in gang gezet door een bovennatuurlijke Klokkenmaker. In deze omwenteling lijdt ook het oude mensbeeld ernstige schade. Als er in de wereld geen betekenisvolle orde bestaat, kan het evenmin betekenisvol zijn om te stellen dat de mens een hoge positie inneemt. Een verlicht filosoof als Hume trekt dan de conclusie dat menselijke waardigheid hoogstens betrekkelijk is, en volgt uit het vergelijken van mensen met dieren.³ Op zichzelf genomen heeft een mens niet meer waarde dan een dier, maar de

mens kan zich door zijn morele prestaties boven het dier verheffen. Dit is een gevaarlijke ontwikkeling. Het opent namelijk de deur om mensen die onvoldoende presteren, waardigheid en een daarbij passende behandeling te ontzeggen.

Alleen genade kan de mens vrijmaken van zijn ellende en geneigdheid tot het kwaad, en zijn waardigheid herstellen

Op de moderne uitdaging van de menselijke waardigheid zijn echter ook andere antwoorden mogelijk, die de waardigheid van ieder mens wel hooghouden. Een nadrukkelijk christelijk antwoord vinden wij in de *Pensées* van Pascal. Enerzijds geeft hij uitdrukking aan het gevoel van verlatenheid en zinloosheid die de mens bevangt, nu hij zich niet langer in een natuurlijke orde weet geplaatst, maar in plaats daarvan zich in een eindeloos universum verloren weet. Bovendien verwacht Pascal minder van de mens: waar Mirandola en de Renaissance grote verwachtingen hadden van de menselijke vrijheid en zijn vermogen om het goede te doen, stelt Pascal dat degene die als een engel wil handelen, zich gedraagt als een beest. Waar Mirandola meende dat het kwaad een lichamelijke oorsprong had en de weg van de rede een uitweg wijst, stelt Pascal dat het kwaad de hele mens in zijn greep heeft en de rede geen verlossing biedt. De menselijke toestand karakteriseert hij als ellende, *miserère*. En op zoek naar een uitweg komt Pascal uit bij Wie het allemaal begon: alleen door Gods genade in Jezus Christus zijn de alomtegenwoordige menselijke ellende en de onopgeefbare menselijke waardigheid met elkaar te verzoenen. Alleen genade kan de mens vrijmaken van zijn ellende en geneigdheid tot het kwaad, en zijn waardigheid herstellen.⁴ Daarmee wijst Pascal een perspectief om ook in de moderniteit de menselijke waardigheid te blijven zien.

Waardigheid in de economie

Wat betekent het voor de economische wetenschap om de mens te zien als een wezen dat enerzijds waardig en anderzijds ellendig is? Het is daarbij belangrijk eerst vast te stellen dat de economie een *sociale* wetenschap is – iets wat vandaag de dag maar al te vaak vergeten wordt. Het gaat in de economie niet in de eerste plaats om geld en cijfers. Economie is de leer van de *oikonomia*, de huishouding, of dat nu een bedrijfs-, staats- of gezinshuishouding is. In al deze huishoudingen spelen mensen en hun onderlinge relaties de hoofdrol. Er valt veel voor te zeggen om mensen daarin niet te zien als een *homo economicus*, een rationeel, calculerend en (meestal) zelfzuchtig wezen, maar juist ook dan als een *homo dignus*, een waardige mens.

Wat het betekent om de economische mens als een *homo dignus* te zien, is goed te vatten in de omschrijving die Thomas Malthus ons geeft, een van de eerste hoogleraren

economie en Anglicaans geestelijke. Hij omschrijft de mens als een [*passionate*] *animal*, *rational being* en *moral agent*.⁵ In deze formulering, in feite het klassieke tri-oculair, resonanceert het christelijke mensbeeld. Ook voor de economie biedt dit een bruikbaar perspectief op de mens. Desalniettemin beperkt de bril van de economie zich meestal tot het feit dat de mens een rationeel wezen (*rational being*) is, en worden de andere aspecten van het menszijn voor het gemak buiten beschouwing gelaten. Het economische perspectief van de mens als rationele *homo economicus* is dus in zekere zin een monocle, een oogglas voor één oog. Zo'n monocle helpt wel bij het kijken, maar is overduidelijk niet de manier om een goed zicht op de gehele mens te krijgen.

De andere twee brillenglazen zijn ook van wezenlijk belang om de mens te begrijpen. Behalve rationeel is de mens is een lichaam met passies, onderhevig aan driften waar de rede geen begrip van heeft. In het concrete handelen van de mens spelen beide een belangrijke rol, en ook binnen economische relaties zullen net zo vaak hartstochten een beslissende rol spelen als redelijke, rationele overwegingen.

De morele implicaties van waardigheid

Daarnaast is het essentieel om ons rekenschap te geven van het feit dat de mens een moreel wezen is. Economische besluiten zijn niet neutraal of amoreel. Vrijwel alle beslissingen hebben een moreel aspect, zeker de beslissingen die in de context van een economische relatie tussen twee (groepen van) mensen genomen worden. De pretentie dat economisch handelen amoreel is, zet de deur wagenwijd open voor immorele keuzes.

De menselijke waardigheid is niet alleen een bezit dat mensen rechten geeft. Waardigheid behelst ook een verantwoordelijkheid die plichten met zich meebrengt, en misschien nog wel in sterkere mate. Deze verplicht ons namelijk om de medemensen met wie wij in een relatie staan recht te doen en op een waardige manier te behandelen, met achting en liefde, zoals Kant zegt. In onderlinge relaties, ook in economische, impliceert de menselijke waardigheid dus een sterke morele verplichting.

De pretentie dat economisch handelen amoreel is, zet de deur wagenwijd open voor immorele keuzes

Ook ten opzichte van de schepping en de aarde hebben wij een morele verantwoordelijkheid. Als in Genesis wordt gezegd dat de mens naar het beeld van God gemaakt is, wordt daar de verantwoordelijkheid bijgevoegd om de aarde te bewerken en te onderhouden, om over haar te heersen en haar te onderwerpen. De waardige positie van de mens is dus een verantwoordelijke positie, zodat hij niet alleen voor zichzelf verantwoording hoeft af te leggen, maar ook voor zijn handelen ten opzichte van de schepping. Hij is geroepen om de

schepping tot iets schoons uit te bouwen, en om zijn vermogens aan te wenden ten bate van de schepping en van zichzelf.

Als derde zou ten opzichte van God een verplichting kunnen worden geïdentificeerd. Als de mens met een bepaalde morele vrijheid geschapen is, heeft hij ook de verantwoordelijkheid om zijn economisch handelen in dienst te stellen van God, *soli Deo gloria*, zoals alles in zijn leven dat moet zijn. De menselijke waardigheid brengt dus belangrijke morele verantwoordelijkheden en verplichtingen met zich mee, die corresponderen met de genoemde mensenrechten.

Ellende in de economie

Misschien vraagt u zich af hoe deze hoge morele opdracht zich verhoudt tot de ellende. Dat de mens goed en waardig geschapen is, weten we, maar hij is toch ook gevallen en niet in zijn oorspronkelijke waardigheid gebleven?

Daar is in de economische wetenschap zeker begrip voor. De aan het eind van de 20^e eeuw opgekomen gedragseconomie heeft zich ten doel gesteld om uit te zoeken hoe mensen zich in de praktijk gedragen. Daaruit kwam, niet geheel verrassend, de conclusie dat mensen *bounded rational* zijn: de menselijke rede heeft wel invloed op economische keuzes, maar slechts in beperkte mate. De menselijke hartstochten spelen ook een belangrijke rol, in de gedragseconomie meestal *visceral influences* genoemd. Daarnaast blijkt de rede zelf beperkt in haar vermogens: de meeste problemen kan zij niet tot de bodem toe doorgronden, en daarom moet de mens vaak genoegen nemen met een oplossing die op dat moment het beste *lijkt*.

Daarnaast heeft de cognitieve psychologie – bijvoorbeeld in het onderzoek van Dan Ariely – uitgewezen dat de mens *boundedly moral* is, moreel beperkt. Dit komt dichtbij wat in christelijke termen zondig heet. Het blijkt dat mensen niet alleen moreel tekortschieten ten opzichte van objectieve normen, maar ook ten opzichte van hun eigen subjectieve normen. Mensen proberen zich niet alleen beter voor te doen aan anderen, ze doen zich ook beter voor aan zichzelf en bedriegen zo zichzelf. Deze *bounded morality* dringt ook door tot economische beslissingen, die niet zelden immoreel zijn; bijvoorbeeld als ter besparing van de kosten een fabriek naar een land verplaatst wordt waar de werknemers slechts een hongerloon ontvangen.

Ten slotte blijkt duidelijk dat de mens niet geheel vrij is, maar onderworpen aan omstandigheden die hem niet altijd ten goede komen. Hij is onderdeel van een maatschappij, die hem kan ondersteunen, maar ook vaak onrechtvaardig en beschadigend is. Bovendien is de mens onderdeel van de natuur, en zeker in de huidige tijd wordt duidelijk dat die niet vanzelf in harmonie is met het menselijke gedrag. Om nog maar te zwijgen over natuurrampen, zijn klimaatverandering en milieuvervuiling ontwikkelingen die de mens duidelijk maken dat hij de schepping niet naar zijn hand kan zetten. Ook in de economie is er dus ellende te over. Allerlei schadelijke krachten bedreigen de mens, en zijn waardigheid wordt lang niet altijd recht gedaan.

Genade

Met Pascal moeten we zeggen dat de menselijke ellende niet het einde betekent van de menselijke waardigheid. Hoewel de

mens niet meer zelfstandig in staat is om het goede te doen, heeft God zijn genade gegeven. Die genade maakt herstel van de door de misère bedreigde waardigheid mogelijk. Ze maakt de mens vrij om anderen goed te behandelen en aan hun waardigheid recht te doen, zelfs al blijft dit onvolkomen. Bovendien maakt ze de mens vrij om zijn waardigheid in goede handelingen te realiseren. Daarmee vernieuwt ze de roeping die met de waardigheid gepaard gaat. De mens is geroepen om zijn waardigheid te realiseren in het dagelijkse leven, ook in het economische domein.

Mensen proberen zich niet alleen beter voor te doen aan anderen, ze doen zich ook beter voor aan zichzelf en bedriegen zo zichzelf

De bril die mens alleen als een rationele *homo economicus* ziet, is niet in staat om deze dingen te zien. De morele en dierlijke kant van de mens vallen buiten zijn blikveld, en zodoende kan de econoom menen dat het met de rationele mens zo slecht nog niet gesteld is – al zou de gedragseconomie hem daarover aan het twifelen moeten brengen. Van degene die het zicht op het probleem mist, zijn er ook geen oplossingen te verwachten. Deze zullen moeten komen van de econoom die wel begrip heeft voor het feit dat de mens een *homo dignus* is. Het inzicht dat de mens zowel dierlijk, rationeel als moreel is, opent een weids vergezicht in het economische domein. Als we inzien dat de menselijke waardigheid ook in het economische domein gerealiseerd dient te worden, én dat er daar nog heel wat aan schort, hebben we de sleutels in handen om deuren te openen. Vanuit het besef dat ook dat genade is kan de christelijke econoom, als een werkelijke *homo dignus*, zich wijden aan het realiseren van de menselijke waardigheid in het economische domein.

Ard Jan Biemond MSc is junior onderzoeker bij het Erasmus Economics & Theology Institute en buitenpromovendus aan de Erasmus School of Philosophy.

Noten

- 1 Giovanni Pico della Mirandola, *Rede over de menselijke waardigheid*, Historische Uitgeverij 2008.
- 2 Arthur O. Lovejoy, *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea*, Harper 1936.
- 3 David Hume, *Essays, Moral, Political and Literary*, Liberty Fund 1985.
- 4 Blaise Pascal, *Gedachten*, Boom 2017.
- 5 Thomas Robert Malthus, *An essay on the Principle of Population*. Dent & Sons 1973, dl. II, p. 217.

Het morele als teken van het goddelijke

Terzijde Emanuel Rutten

Ieder mens verschilt van ieder ander. De diepe morele intuïtie dat alle mensen desondanks gelijkwaardig zijn, laat zich niet uit de amorele natuurlijke orde afleiden. Alleen vanuit een de natuur overstijgend perspectief kan de gelijkwaardigheid van alle mensen als een bovennatuurlijke morele maat over de natuurlijke orde gelegd worden. Dit wijst op een goddelijke grond van het morele.

Bovendien verwijst morele ervaring steeds naar een ruimer verband waarbinnen deze ervaring pas zinvol is. Alleen vanuit een geheel dat ons geheel omvat komen wij tot ervaringen van zin. De mens produceert dus geen zin. Wij ontdekken zin. Deze zin is gelegen buiten onszelf. Wij stuiten op zin in onze omgang met de wereld en zijn niet de ultieme scheppers ervan. Zo komen we wederom een spirituele oorsprong op het spoor.

Dit transcendente gezichtspunt komt eveneens in beeld zodra wij ons realiseren dat de wereld ondanks al het lijden vol blijkt te zijn van genadevolle structuren. Zo dicht Hölderlin: “Waar het gevaar groeit, groeit ook het reddende.” Of neem de eeuwenoude wijsheid “Ook dit gaat voorbij” dat ons eraan herinnert dat elk leed uiteindelijk eindig is. Door onze aardse sterfelijkheid kan een absoluut lijden in de wereld inderdaad nooit manifest worden. Geen mens kan hier op aarde immers in een toestand van eeuwig lijden worden gebracht. Onze aardse sterfelijkheid behoedt ons en daarin ligt een grote troost en gemoedsrust besloten. Bovendien blijft in bijna alle ellendige situaties beperkt geluk bereikbaar. Wie leeft vanuit het besef dat alles voorbij is, kan juist in kleine voorvallen geluk ervaren en zelfs kortstondig gelukkig zijn. Zo is het ook genadevol dat humor lijden kan verlichten.

Dat ernstige gevolgen meestal moeilijk realiseerbare oorzaken vereisen, is ook een genadevolle structuur. Daarnaast kan elk mens gemoedsrust vinden in het ondergaan van een gerechtvaardigde straf voor gepleegd onrecht. En deuren gaan open waar deuren gesloten worden. Er is altijd weer een nieuw begin. Een genadevolle structuur is ook dat hoop doet leven en als laatste sterft. En dat er veelal meerdere lotgenoten zijn waarmee leed kan worden gedeeld. Lijden kan bovendien leiden tot morele en spirituele zielengroei en zo zelfs een weg zijn naar het goede. De mogelijkheid om in deze wereld in het schone en in het sublieme het transcendente en het absolute te kunnen ervaren betreft eveneens een genadevolle structuur. Het in kaart brengen van alle genadevolle structuren in deze wereld kan zelfs leiden tot een nieuwe theodicee.